

ФОРМАЛЬНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРИНЦИПУ НЕВІДВОРОТНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Аналізується форма відношення між умовами застосування та змістом юридичної відповідальності, що проявляється у зв'язку складових фактичного складу правоохоронної норми з формою та мірою юридичної відповідальності як змістом останньої.

Ключові слова: механізм правового регулювання, принцип невідворотності, юридична відповідальність.

Анализируется форма отношения между условиями применения и содержанием юридической ответственности, которая проявляется в взаимосвязи составляющих фактического состава правоохранительной нормы с формой и мерой ответственности как содержанием последней.

Ключевые слова: механизм правового регулирования, принцип неотвратимости, юридическая ответственность.

The form of relation is analyzed between the terms of application and maintenance of legal responsibility that shows up in intercommunication of constituents of actual composition of law-enforcement norm with a form and measure of legal responsibility as by maintenance of the last.

Key words: mechanism of the legal adjusting, principle of inevitability, legal responsibility.

Загальна теорія юридичної відповідальності розробляється широким колом дослідників (О.С. Бондарев, С.М. Братусь, В.В. Лазарев, О.Е. Лейст, Д.А. Ліпінський, М.С. Малєїн, Н.М. Оніщенко, О.В. Петришин, П.М. Рабінович, В.О. Рибakov, І.С. Самошенко, В.О. Тархов, М.Х. Фарукшин, Р.Л. Хачатуров, Л.С. Явич та ін.) та має своїм предметом відношення між правопорушенням і відповідними йому правовими наслідками, негативного для правопорушника змісту, тобто ця теорія висвітлює змістовий, формальний і прагматичний аспекти юридичної відповідальності. Змістовий бік проблеми, який досліджується вищезгаданими та іншими теоретиками докладніше за всі інші, розглядається також у межах прагматичного аналізу, який досліджує згадане відношення з погляду живої участі в ньому різного роду учасників, які застосовують відповідні правоохоронні норми (суддів, співробітників правоохоронних органів та ін.). Третім і найменш дослідженим аспектом проблеми залишається аналіз форми відношення між умовами застосування та змістом юридичної відповідальності, що проявляється у зв'язку складових фактичного складу правоохоронної норми з формою та мірою юридичної відповідальності як змістом останньої.

У межах формальної характеристики юридичної відповідальності питання невідворотності відповідальності досліджувалося найбільше (Л.В. Головка, Ю.Ю. Коломієць, Д.А. Ліпінський, Т.А. Малаш, М.С. Малєїн, А.В. Помоголов, Р.Л. Хачатуров), тоді як проблемі доцільності чи неможливості відповідальності приділялася менша увага (зокрема А.У. Алієв).

Правове регулювання невідворотності як принципу юридичної відповідальності здійснюється за допомогою відповідного механізму – правового регулювання та безпосередньо у межах механізму юридичної відповідальності, який тісно пов'язаний з поняттям механізму правового регулювання, орієнтуючись при побудові в цілому на цей останній механізм.

Зважаючи на те, що принципи права відіграють особливу роль у механізмі правового регулювання суспільних відносин, а цінність дослідження принципів права полягає

насамперед у тому, що вони визначають вихідні засади, основи правового регулювання суспільних відносин у тій чи іншій сфері¹, аналіз принципу невідворотності юридичної відповідальності також має велике значення для правильного розуміння юридичної відповідальності передусім під кутом її форми у значенні вищезгаданого відношення, допускаючи при цьому й інше розуміння форми юридичної відповідальності. Результатом такого аналізу є формування теорії невідворотності юридичної відповідальності як субтеорії загальної теорії юридичної відповідальності, завдяки якій визначається необхідний та справедливий зв'язок між умовами, що призводять до визнання певного вчинку правопорушенням, та відповідною цим умовам формою та мірою юридичної відповідальності. За відправний пункт при цьому можна взяти таке визначення юридичної відповідальності: «Юридична відповідальність — це передбачені нормами права і здійснювані в правових відносинах у процесуальному порядку уповноваженими державою суб'єктами засоби державного примусу до особи, яка вчинила правопорушення, що тягне для неї обов'язок зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями правових норм (С. М. Олейников)»², доповнивши його зазначенням, що притягнення до юридичної відповідальності є невідворотним у разі, якщо існують позитивно визначені умови для настання юридичної відповідальності та немає негативно визначених умов для її гальмування чи скасування, а також, коли зміст юридичної відповідальності є справедливим і гуманним. Гносеологічне обґрунтування юридичної відповідальності як правового наслідку вторинної правоохоронної норми ґрунтується, з одного боку, на констатації, що «істинність — об'єктивна властивість норм права, яка виражає міру здатності її змісту та форми у вигляді пізнавально-оціночного образу відповідно виражати тип, вид, рівень чи елемент розвитку прогресивної людської діяльності»³, а з іншого, на тому, що «в гносеології поняття істини вживається для характеристики не будь-яких речей, предметів об'єктивного світу, а знань про ці предмети. Істина — це відповідність знань дійсності. Істина — це властивість взаємоузгодженості знань. Істина — це корисність знання, його ефективність»⁴.

У результаті належного юридичного обґрунтування можна отримати узагальнене поняття невідворотності юридичної відповідальності, тобто на рівні теорії права довести той факт, що невідворотність юридичної відповідальності є загально-теоретичним принципом, який додатково може бути обґрунтований формально- та модально-логічно.

Охоронні норми разом з регулятивними нормами утворюють сукупність основних норм матеріального права, причому саме перші норми мають тісне відношення до юридичної відповідальності, встановлюючи умови для їх застосування, тобто визначаючи фактичний склад правопорушення в гіпотезі норми, та містячи у своїй санкції визначення форми та міри юридичної відповідальності, тобто визначаючи в кінцевому рахунку зміст юридичної відповідальності. Такі норми на відміну від регулятивних норм можна називати вторинними основними нормами, оскільки вони немов слідують за порушенням перших, які формулюються явно або існують неявно. При цьому потрібно взяти до уваги, що матеріальне право — це юридичне поняття, що визначає сукупність правових норм і принципів, які встановлюють права й обов'язки учасників правових відносин і за допомогою яких держава здійснює вплив на суспільні відносини шляхом прямого, безпосереднього правового регулювання⁵, причому у механізмі правового регулювання системні та структурні принципи, а також принципи правоутворення, правореалізації і правоохорони стають принципами правового регулювання⁶. Так виникає питання, чи можна говорити про таке саме значення принципів права у механізмі юридичної відповідальності? Відповідь на це питання є відправним пунктом для аналізу невідворотності юридичної відповідальності у межах останнього механізму, розуміючи останню як формальний принцип юридичної відповідальності, який може формулюватися експліцитно, тобто виражатися як норма-принцип, та існувати імпліцитно як власне природний принцип.

Механізм правового регулювання прийнято розуміти як систему всіх засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання, тобто вплив права на суспільні відносини⁷, а точніше правове регулювання — це цілеспрямований вплив з боку держави на поведінку людей та суспільні відносини за допомогою всіх правових засобів (правові норми, правові відносини, суб'єктивні права та юридичні обов'язки, акти застосування норм права, заборони, пільги покарання тощо)⁸, тобто за допомогою згаданого механізму, який, як зазначено вище, включає в себе також і принципи права, у т.ч. принцип невідворотності юридичної відповідальності.

Механізм правового регулювання функціонує поряд з іншими механізмами: правовим механізмом, механізмом правового впливу, механізмом соціальної дії права, механізмом дії права, механізмом правової охорони, механізмом державно-правового впливу, механізмом кримінально-правового впливу та ін., у т.ч. механізмом юридичної відповідальності. Так, виникає питання про їх взаємовідношення з погляду визначення значення та змісту механізму юридичної відповідальності.

Поняття правового механізму можна розглядати як узагальнення відносно інших механізмів у сфері права. Так, Є.В. Назарова, спираючись на точку зору С.С. Алексєєва, зазначає, що правові механізми, необхідні для реалізації конкретної задачі, становлять об'ємні та складні нормативні конструкції — певний набір юридичних регуляторів (правових засобів). Їх складають права, обов'язки, заборони, принципи, презумпції, фікції, строки, процедури, засоби заохочення, відповідальності та ін. При цьому достатність необхідного комплексу правових інструментів від масштабів поставленої задачі може досить суттєво варіюватися⁹. Як зазначає К. Шундіков, закономірною властивістю правового механізму, що пояснює його функціональне призначення, є те, що він сконструйований для практичного використання, для досягнення конкретних соціально важливих цілей. Функція будь-якого правового механізму реалізується тільки в юридичній практиці, де правові засоби демонструють свою реальну цінність і регулятивний потенціал¹⁰. Зрозуміло, що механізм юридичної відповідальності є таким правовим механізмом, який становить сукупність певних складових, серед яких є принцип невідворотності юридичної відповідальності. Цей механізм можна зарахувати до складу механізму правового регулювання.

Прийнято вважати (Л.М. Шестопалова), що механізм правового регулювання за своїми характеристиками вужче поняття, ніж механізм правового впливу, оскільки предметом останнього є коло економічних, політичних, соціальних та інших відносин, що безпосередньо правом не врегульовані, але на які воно впливає. Предметом правового регулювання є найважливіші, з погляду держави, суспільні відносини, що об'єктивно потребують і зазнають юридичного регулювання, сторони яких є свідомими та вольовими учасниками¹¹. А.В. Малько зазначає, що, з одного боку, не можна повністю отожднювати поняття «правове регулювання» та «правовий вплив» (у них об'єми не збігаються), а з іншого боку — повністю відрізнити. У самому загальному розумінні їх можна розглядати як синоніми, або подібний поділ є умовним, він пов'язаний з виділенням різних граней загальної дії права¹². Таким чином, механізм правового впливу є родовим поняттям для механізму правового регулювання. Завдяки поняттю механізму правового впливу при аналізі юридичної відповідальності можна розглядати питання превенції, кари, залякування правопорушника та ін. аналогічні поняття, які не є власне предметом правового регулювання, хоча тісно з ним пов'язані. Крім того, це поняття важливе з точки зору змістовного обґрунтування доцільності юридичної відповідальності, якщо механізм правового впливу розуміти не у вузькому значенні, викладеному вище, а ще й як відображення чинників, які впливають на формування механізму правового регулювання. У такому разі принципи права стають визначальними факторами правового регулювання, у т.ч. у частині встановлення юридичної відповідальності за правопорушення, будучи при цьому містком між двома згаданими механізмами. Невідворотність юридичної відповідальності як

принцип крізь поняття механізму правового впливу в широкому та вузькому значенні переходить у механізм правового регулювання.

Поняття механізму правового впливу в широкому сенсі збігається по суті з поняттям механізму соціальної дії права через посередництво механізму дії права, який В.І. Гойман визначає як «складно організовану систему соціально-правових засобів, приписів, інститутів, дій чи заходів із соціальними та юридичними властивостями, яка розглядається в єдності та взаємозв'язку з соціальною діяльністю людей, їхніми інтересами та потребами, та яка зв'язана із забезпеченням (направленням, підкоренням, заохоченням) досягнення мети цієї діяльності в певних суспільних умовах і конструктивними способами»¹³. Механізм правової дії, таким чином, потрібен для аналізу прагматичного боку принципу юридичної відповідальності у межах її механізму.

Зважаючи на те, що право спрямоване на виконання двох основних задач: позитивне регулювання відносин, регламентування правомірних вчинків, а також на негативне регулювання відносин, охорону правових приписів першого роду від їх порушень, об'єктивно існує потреба у двох взаємопов'язаних механізмах: механізмі власне правового регулювання у вузькому сенсі та механізмі правової охорони. Ці два механізми, зважаючи на повноту визначення ними предмета правового регулювання — позитивний та негативний його бік — є двома складовими механізму правового регулювання, причому наявність останнього механізму є підставою для поширення визначень поняття механізму правового регулювання на поняття механізму юридичної відповідальності, насамперед у частині включення у склад останнього принципів права взагалі та принципу невідворотності юридичної відповідальності зокрема. Поняття механізму правової охорони та механізму юридичної відповідальності співвідносяться приблизно так, як поняття механізму правового впливу та механізму правового регулювання, тобто їх відношення є родо-видовим. Завдяки цьому можна говорити про опосередковане включення в поняття механізму правового регулювання механізму юридичної відповідальності.

Отже, вищезазначене не дозволяє сумніватися в тому, що «юридична відповідальність є правовим засобом та входить у механізм правового регулювання»¹⁴ через посередництво механізму правової охорони та завдяки наявності у структурі правопорядку правоохоронних норм. Механізм юридичної відповідальності є в такому разі нормативною конструкцією юридичної відповідальності, складовими якої передусім є: «а) норми матеріального права та їхні санкції; б) норми процесуального права та їх санкції; в) нормативно закріплені принципи інституту юридичної відповідальності»¹⁵, у т.ч. принципи невідворотності, доцільності та неможливості юридичної відповідальності.

Останнє положення викликає певну дискусію в літературі, присвяченій аналізу юридичної відповідальності. Так, О.В. Назарова зазначає, що «під механізмом юридичної відповідальності ми розуміємо певний організаційний порядок, що являє собою систему відносно стабільних цілей, задач, функцій, принципів, зв'язків і норм, які визначають підстави і порядок її накладення»¹⁶, а також прямо говорить, що «механізм юридичної відповідальності включає також процес реалізації цілей, функцій, принципів юридичної відповідальності, підставу і порядок її накладення»¹⁷. З іншого боку, К.В. Басін утримується від включення у це поняття принципів права, відзначаючи, «що з юридичного аспекту механізм юридичної відповідальності являє собою функціонально взаємопов'язану сукупність правових засобів та діяльності відповідальних суб'єктів, залучених до їх реалізації. До правових засобів належать норми матеріального та процесуального права; суб'єктивні права та юридичні обов'язки; юридичні факти; правові відносини та правозастосовчі акти»¹⁸. Вищенаведена аргументація щодо потреби та можливості включення у механізм юридичної відповідальності принципів права, яка зводиться до констатації, що, якщо принципи права є складовою механізму правового регулювання, а механізм юридичної відповідальності є складовою цього останнього механізму, то механізм юридичної відповідальності також включає в себе принципи права, може бути доповнена в рамках

такого аналізу механізму юридичної відповідальності, який направлений на виявлення значення в його межах принципу невідворотності юридичної відповідальності.

При аналізі умов для настання юридичної відповідальності можна відштовхуватися, з одного боку, від положення, що правоохоронна норма, як і норма позитивного регулювання, складається з двох елементів: диспозиції (вказівка на правопорушення, його ознаки) та санкції (міри юридичної відповідальності за правопорушення, передбачене у диспозиції)¹⁹, із застереженням, що згадана диспозиція за своєю природою і суттю є гіпотезою правоохоронної норми, тобто термін диспозиція у межах такої норми є омонімом щодо терміна диспозиції в регулятивній нормі. Це пояснюється тим, що в одному випадку диспозиція визначає умови для застосування відповідної правоохоронної норми, а в іншому — правовий наслідок регулятивної правової норми.

З іншого боку, потрібно взяти до уваги, що предметом теорії права є аналіз правового регулювання та побудова його механізму. Механізм правового регулювання має свій склад і структуру. Його склад утворюють правосвідомість, принципи права, юридичні норми, інтерпретаційні та індивідуальні правові акти, правові відносини, заходи юридичного примусу і юридичної відповідальності, а також деякі інші правові явища, які залучаються для реалізації цілей правового регулювання і можуть бути охарактеризовані під кутом зору як засоби його здійснення²⁰. Принципи права можуть мати різне значення залежно від кута зору: формального чи змістовного. Так, можна ставити питання про принцип невідворотності юридичної відповідальності у змістовному та формальному аспекті, і в першому випадку потрібно аналізувати диспозицію (гіпотезу) та санкцію правоохоронної норми, а в другому — їх відношення.

Загальноприйнято вважати, що для того, щоб настала юридична відповідальність, необхідна наявність фактичних і юридичних підстав. Фактичною підставою юридичної відповідальності є вчинення деліктоздатною особою правопорушення. Визначення цього поняття поширені у правовій літературі, наприклад, яке визнає правопорушенням «винне, протиправне діяння, вчинене деліктоздатною особою»²¹, чи яке ним же вважає «протиправне винне діяння деліктоздатного суб'єкта, яке є особистісно або суспільно шкідливим чи небезпечним»²², акцентує увагу дослідника та практика саме на фактичній стороні правопорушення як діяння, відсуваючи юридичний бік проблеми на другий план. Однак у правопорушенні цей останній аспект не вичерпується протиправністю, тобто відсутністю в законі (легального) виправдання вчинку, як можна зрозуміти із запропонованих визначень. При визначенні поняття правопорушення потрібно брати до уваги результат правового характеру такого порушення, яким є порушення якого-небудь права, а також не губити певний правовий наслідок, яким є юридична відповідальність за скоєння правопорушення. Отже, правопорушення — це таке протиправне винне діяння деліктоздатного суб'єкта, яке порушує певне право, є шкідливим чи небезпечним, та за яке встановлена певна юридична відповідальність. У цілому таке ширше визначення поняття правопорушення разом із додаванням до нього відповідних причинно-наслідкових зв'язків утворює межі для змістового аналізу складу правопорушення, при цьому можна погодитися з тезою Р.Л. Хачатурова про те, що правопорушення є юридичним фактом, який тягне за собою виникнення охоронного правовідношення юридичної відповідальності, і жодних додаткових фактів для виникнення останнього не вимагається²³. Однак правопорушення у вузькому сенсі можна розуміти лише як порушення певного права з винесення за дужки відповідного діяння.

Ознаки, що лягають в основу поняття правопорушення, конкретизуються в категорії складу правопорушення — такої його моделі, яку закріплено законодавчо стосовно кожного виду правопорушень.

Традиційно у правовій літературі склад правопорушення — це сукупність передбачених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак протиправного соціально шкідливого діяння, за вчинення якого винна особа несе юридичну відповідальність²⁴.

Ці суб'єктивно-об'єктивні ознаки оперують такими поняттями, як: а) правопорушення у вузькому сенсі, визначеному вище, б) дія, яка спричинила порушення, в) причинно-наслідковий зв'язок між дією, яка спричинила порушення, та правопорушенням у вузькому сенсі, г) протиправність як відсутність легального виправдання зазначеної дії, д) провина, е) шкода, є) причинно-наслідковий зв'язок між правопорушенням у вузькому сенсі та шкодою. Причинно-наслідковий зв'язок є формою, а всі інші ознаки — змістом складу правопорушення, при цьому їх відношення має абстрактною моделлю зв'язок мети (протиправності), засобу (дія) та результату (правопорушення у вузькому сенсі, шкода). Всі ці складові (за винятком протиправності) позитивно визначають підстави для настання юридичної відповідальності, тоді як протиправність визначає їх у кінцевому рахунку негативно. Позитивний чи негативний аспект визначення при цьому розуміється як наявність чи відсутність чого-небудь, а не як добрий чи поганий.

Варто зазначити, що юридична відповідальність пов'язана з використанням офіційної юридичної процедури обвинувачення у вчиненні правопорушення. У зв'язку з цим доцільно розрізняти:

а) юридичні підстави притягнення до відповідальності особи, яка вчинила правопорушення. Наявність протиправного вчинку як юридичного факту, правової норми та інших обставин, що становлять підставу для юридичної відповідальності;

б) підстави настання юридичної відповідальності для правопорушника, вина якого доведена доказами і знайшла офіційне втілення у вигляді процесуального акта, виданого компетентним державним органом з дотриманням усіх вимог до такої процедури (наприклад, вироку суду), тобто, — продовжує С.М. Олейников, такі правозастосовні акти можна назвати процесуальною підставою²⁵. Така ситуація створює можливість розгляду принципу невідворотності юридичної відповідальності не лише в матеріально-правовому аспекті, а також і можливість його більш повного повнішого розгляду з урахуванням процесуальних вимог.

Оже, у фактичному складі правоохоронної норми, незалежно від того, як називається відповідна частина згаданої правової норми — диспозиція чи гіпотеза — визначаються умови для настання юридичної відповідальності, при цьому в його змісті існують передумови як для позитивного, так і для негативного визначення характеру юридичної відповідальності, і таким чином для формального визначення принципу невідворотності юридичної відповідальності.

1. Карелина С.А. Механизм правового регулирования отношений несостоятельности / Вступ. ст. Е. П. Губина. — М.: Волтерс Клувер, 2008. — 551 с. — [XIV]. — С. 357. 2. Загальна теорія держави і права: Підруч. для студ. юрид. вищих навч. закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. О. В. Петришина. — Х.: Право, 2009. — С. 375. 3. Баранов В.М. Истинность норм советского права. — Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1994. — С. 121. 4. Чудинов Э.М. Природа научной истины. — М.: Политиздат, 1977. — С. 11. 5. Колодій А.М. Принципи права України. — К.: Юрінком Інтер, 1998. — С. 36. 6. Там само. — С. 20. 7. Теорія держави і права: Посібн. для підготов. до іспитів / С.М. Тимченко, Р.А. Каложний, Н.М. Пархоменко, С.М. Легуша. — К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2007. — С. 159. 8. Там само. — С. 157. 9. Назарова Е.В. Механизм юридической ответственности // Юридический мир. — 2008. — № 3. — С. 68. 10. Шундигов К.В. Правовые механизмы: основы теории // Государство и право. — 2006. — № 12. — С. 16. 11. Теорія держави і права: Навч. посібн. / Упоряд. Л. М. Шестопалова. — К.: Претудент, 2004. — С. 148. 12. Теорія государства и права. Курс лекцій / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. — М.: Юристъ, 1997. — С. 627. 13. Гойман В.И. Действие права. (Методологический анализ). — М.: Академия МВД РФ, 1992. — С. 118. 14. Хачатуров Р.Л., Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2007. — С. 574. 15. Осауленко А.О. Нормативна констукція ретроспективної юридичної

відповідальності в публічному праві сучасної України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К.: Київський національний університет внутрішніх справ, 2007. — С. 136. **16.** Назарова Е.В. Цит. праця. — С. 73. **17.** Там само. — С. 72. **18.** Басін К.В. Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини: Дис. ... канд. юрид. наук. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. — С. 170. **19.** *Общая теория права: Учебник для юридических вузов* / Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев и др.; Под общ. ред. А. С. Пиголкина. — М.: Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1996. — С. 156-157. **20.** *Загальна теорія держави і права: Підручник*. — С. 220. **21.** *Общая теория права: Учебник для юридических вузов*. — С. 305. **22.** Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посіб. — К.: Атіка. — 2001. — 146. **23.** Хачатуров Р.Л., Липинский Д.А. Цит. праця. — С. 264. **24.** *Загальна теорія держави і права: Підручник*. — С. 363. **25.** Там само. — С. 378.